

**Samen schrijven aan de toekomst van ons
religieus patrimonium**

Als we samen willen schrijven aan de toekomst van ons religieus patrimonium, beginnen we vanuit de kracht en de ziel van de plek. De bezieling van de gemeenschap die er zich mee verbonden voelt staat centraal.

Kristof Lataire

Index

4 Inleiding

5 De ziel van de plek

8 De verbondenheid tussen mensen en plekken

11 Waarom bijzondere aandacht voor religieus patrimonium

13 Religieus patrimonium benaderen als moreel eigendom van een
florerende gemeenschap

17 We staan voor een paradigmashift

19 Strategie voor de paradigmashift

23 De paradigmashift maken: van autoritaire sturing naar
co-creatief samenwerken

24 Aan de slag met de toekomst voor religieus patrimonium

COLOFON

Redactie

Kristof Lataire | Kapittel | kristof@kapittel.eu

Griet Bouwen | Nieuwmakers | griet@nieuwmakers.be

Met dank aan

Peter De Wilde, Matthias Devriendt, Filip D'Hooghe en iedereen die inspirerend was om dit document te maken. CRKC, TC Plus, Agentschap Toerisme Vlaanderen, Agentschap Onroerend Erfgoed, projectbureau Herbestemming Kerken

Design

Kristof Lataire | Kapittel

Bronnen & copyright

Freya Matthews, Reinhabiting Reality. State University of New York Press, 2005

Places that make us, Onderzoeksrapport van the National Trust, 2019

Reizen naar Morgen, Magazine, Toekomstbeeld Toerisme transformeert 2018

Unesco, International Council on Monuments and Sites ICOMOS - Québec Declaration on the preservation of the spirit of place, 2008

Vlaamse Regering, Regeerakkoord 2020-2024

Beeldbank Toerisme Vlaanderen

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de voorafgaande en schriftelijke toestemming van de redacteurs.

Inleiding

Naar een nieuwe toekomst voor ons religieus patrimonium

Kerken, kapellen, kloosters, begijnhoven en abdijen zijn statige getuigen van eeuwen godsdienst- en gemeenschapsbeleving in Vlaanderen. Sinds de achtste eeuw ontstonden deze gebouwen en domeinen als plekken van spiritualiteit. Kloosters en abdijen zijn plekken waar eeuwenlang mensen samenleefden en uitdrukking gaven aan hun hoop en geloof. Kerken en kapellen vormden het middelpunt van dorps- en stadsgemeenschappen, vaak letterlijk. Ze markeren het landschap, en voegen esthetische en mystieke kwaliteiten toe aan de plek waarop ze rusten. Ze zijn aantrekkingspolen voor bezoekers, op zoek naar schoonheid, stilte, inspiratie en spiritualiteit.

In deze 21ste eeuw is de oorspronkelijke functie van dit patrimonium, met haar gebouwen en omliggende domeinen, niet langer een antwoord op hedendaagse behoeften in de samenleving. Het (katholieke) geloof is niet langer de primaire verbindende factor in gemeenschappen. De van oudsher religieuze plekken komen daardoor middenin een immens groot vraagstuk terecht: wanneer ze niet meer op dezelfde manier als vroeger 'nodig' zijn om een religieuze gemeenschap onderdak te bieden, wat kan dan wel hun bijdrage zijn aan onze gemeenschappen vandaag?

Anno 2020 wachten 1800 kerken in Vlaanderen op een toekomstbeeld om hun rol in de gemeenschap verder te kunnen zetten. Haast overal zijn mensen - verenigd in parochieteams en kerkfabrieken - diep verbonden met 'hun' kerk en zijn ze bereid verantwoordelijkheid op te nemen voor de toekomst ervan. 6000 religieuzen uit 281 congregaties en ordes wonen veelal op plekken waar hun ordes en congregaties vaak historisch geworteld zijn. Voor vele van die gebouwen stellen zich bovendien grote uitdagingen naar duurzaamheid. Religieuzen stellen zich grote vragen bij de toekomst

Vandaar is 'herbestemming' van kerken en kloosters een actueel thema: overal in Vlaanderen zoeken mensen naar een nieuwe invulling van deze vaak wondermooie plekken. Nochtans is 'herbestemming' maar een deel van het antwoord. Het woord 'herbestemming' roept de betekenis op van breken met de oorsprong: In het voorvoegsel 'her' van herbestemmen schuilt de aanname van 'opnieuw', van een totaal andere bestemming, het omschakelen naar een totaal andere functie. In zo'n benadering wordt het aannemelijk om een gebouw en domein als een object te zien, zonder er noodzakelijk een 'ziel' mee te verbinden.

Nochtans is die 'ziel' – hoe ontastbaar, ongrijpbaar en onmeetbaar ook – de essentie van elke van oudsher religieuze plek en de aantrekkingskracht voor mensen die de plek willen bezoeken, leren kennen, aanvoelen. Die 'ziel' huist in de gebouwen en domeinen, in de herinneringen en verhalen, maar ook op de plek zelf: het bijzondere karakter van een plek was vroeger meer dan eens de reden om precies daar, op die plek, een kerk of abdij te bouwen.

Als we die ziel, ook door UNESCO de 'spirit of place' genoemd, willen meenemen naar de toekomst, spreken we liever van 'transitie' dan van 'herbestemming': een traag proces waarin de ziel van de plek begrepen wordt en uitdrukking kan krijgen in nieuw leven op die plek. De uitdaging is dus niet zozeer om snel een nieuwe functie voor onze religieuze gebouwen en domeinen te vinden, maar om dit patrimonium zorgvuldig mee te nemen naar de toekomst, vanuit de ziel die erin verborgen ligt.

Dit is belangrijk in alle opzichten, voor alle betrokkenen: de plekhouders, de omwonende gemeenschap en de bezoekers die de plek aandoen als bezoeker of gast. Dat is de inzet van deze visietekst.

De ziel van de plek

De ziel van een plek meenemen in ons denken, stelt ons voor een moeilijke uitdaging. We hebben er amper taal voor binnen het kenniskader dat in onze tijd en westerse samenleving algemeen aanvaard is.

Waarom hebben we het er zo moeilijk mee?

Dat westerse kader van 'wat is realiteit' is gefundeerd op de wijsheidstraditie van de Griekse filosofie en later het verlichte denken, waarin de mens werd losgemaakt van zijn omgeving en verheven werd als enige wezen met bewustzijn, denkvermogen en dus de capaciteit om 'naar de wereld te kijken', die te onderzoeken, te begrijpen en op die manier te beheersen. Een traditie ook waarin spiritualiteit en wetenschap gaandeweg los zijn komen te staan van elkaar en waarin het eerste 'persoonlijk' is geworden en het tweede 'waarheid'.

Onze westerse samenleving is diep doordrongen van die dualistische filosofie: de mens als 'subject', als (enige) wezen met bewustzijn en denkvermogen, verhoudt zich tot de voor het overige passieve wereld van materie. In de moderne wetenschap – die we hebben verheven tot enige valabele kenniskader – is dat subject-object denken helemaal tot wasdom gekomen. Alles op aarde werd een 'object' voor de menselijke geest, met alle (catastrofale) gevolgen van dien: wat object is, kan zonder emotie en schuldgevoel worden onderworpen aan de mens.

Herbestemming van religieuze gebouwen, vanuit dit dualistische filosofische kader, benadert dat patrimonium immers vanuit een subject-object verhouding: de mens (als denkend en bewust wezen) beschouwt deze gebouwen en domeinen als object. We gaan 'theoretiseren': kijken naar de realiteit vanuit het intellect en op die manier trachten te begrijpen. De bewuste mens kijkt naar buiten, raakt verstrikt in dat denken en abstracties en verliest gaandeweg het doorvoelde contact met die realiteit.

Daardoor wordt voorbij gegaan aan de 'ziel' die we soms intens kunnen ervaren wanneer we in contact komen met een plek of een gebouw en met een religieuze plek in het bijzonder. Een plek kan ons immers raken, iets doen, inspireren, ontroeren, vormen. De plek lijkt daardoor veel meer dan de som van de delen. De delen vormen 'iets' dat groter of mysterieuzer – mystieker? – is dan wat we objectief waarnemen.

Een andere kijk: de plek als (communicatief) 'subject'

Nu is deze dualistische filosofie een aanname, een filosofisch kader. Dat betekent dat naast deze aanname net zo goed een ander uitgangspunt geldig kan zijn. Achter elke uiterlijkheid van plekken en elementen ervan kan ook een innerlijkheid toegeschreven worden, beweert de Australische filosofe Freya Matthews. Alle dingen (gebouwen, landschappen, planten,...) kunnen worden ervaren als deelnemend aan een grotere aanwezigheid en hoger doel. Die innerlijkheid is niet per definitie van eenzelfde aard als het menselijke bewustzijn, maar is wel 'communicatief', in de zin dat het mogelijk is om ervan iets in een relatie te ervaren. Die ervaring is ons trouwens niet onbekend – wanneer we reizen bijvoorbeeld, ervaren we de grootsheid van plekken vaak bijzonder intens omdat we er bewust voor openstaan.

UNESCO definieerde de ziel van plek ('Spirit of Place') als de combinatie van tastbare en niet tastbare elementen die samen een plek maken tot wat die is. Tastbaar zijn de gebouwen, de grond, de landschappen, objecten en routes bijvoorbeeld. Niet tastbaar zijn herinneringen, verhalen, geschriften, traditionele kennis, rituelen, waarden, kleuren, geuren, texturen, festivals enzovoort. Dus, zegt UNESCO dat de ziel van de plek zowel de fysische en spirituele elementen omvat die samen betekenis, waarde, emotie en mysterie geven aan de plek.

De ziel van een plek wordt gemaakt door tal van sociale actoren, aldus UNESCO. Architecten en managers vanzelfsprekend, maar ook gebruikers en iedereen die actief – en vaak erg verschillend van elkaar – betekenis geeft aan de plek. Wanneer we dus de ziel van een plek beschouwen als een relationeel concept, kan die een veelzijdig en dynamisch karakter krijgen, dat een veelheid van betekenissen en eigenaardigheden kan omvatten. De ziel van een plek kan daardoor doorheen de tijd veranderen en tot verschillende groepen behoren.

De hierboven beschreven invalshoek bevrijdt alles wat ons omringt en waar wij deel aan hebben van zijn pure object-karakter en voegt er dimensies aan toe die we als 'innerlijkheid' kunnen benoemen. Mogelijk is het die innerlijkheid, die verwijst naar wat wij ervaren en benoemen als de 'ziel' van een plek.

Foto: Westtoer - Ruissede

De verbondenheid tussen mensen en plekken

Recent publiceerde de National Trust (Verenigd Koninkrijk) een onderzoeksrapport over de relatie tussen mensen en plekken. Via dit onderzoek (neurologisch onderzoek en gedragsonderzoek) wilde de National Trust een diepgaand begrip verwerven over de verbinding die mensen ervaren met plekken. Uit dit onderzoek blijkt overduidelijk dat mensen een sterke fysische en emotionele verbinding ervaren met plekken, en dat plekken een positief effect kunnen hebben op het welzijn van mensen.

Betekenis van plek voor mensen

Mensen hebben allemaal plekken die voor hen van grote betekenis zijn, van de plaats tot onze vroegste herinnering, tot een omgeving die herinneringen oproept aan geliefden. Er zijn plaatsen waar we onze kalmte hervinden of die ons ruimte geven om na te denken; plaatsen waarvoor we een diepe aantrekkingskracht voelen of die een fysiek effect op ons hebben wanneer we ze bezoeken; plaatsen waar we ons thuis voelen of waar we ons compleet voelen.

Het neurologisch onderzoek van de National Trust suggereert verder dat onze emotionele respons op betekenisvolle plekken verder gaat dat wat persoonlijk belangrijk is. Plekken die speciaal zijn voor ons, genereren een emotionele reactie die we niet terugzien bij persoonlijke betekenisvolle objecten zoals een trouwring of een foto. Daarom, stelt de National Trust, lijkt het erop dat plekken een veel sterkere emotionele lading hebben dan objecten. Het is bovendien, getuige dit onderzoek, duidelijk dat ons menselijk brein betekenisvolle plekken anders benadert dan gewone plekken. Betekenisvolle plekken genereren een sterkere emotionele reactie.

Identiteit en behoren bij een plek ('beloning')

Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat mensen ervaren te behoren tot een plek die van betekenis is voor hen. Acht van de tien bevroegde mensen beschrijft hun plek als deel van hen (86%) en 58% voelen dat ze erbij horen als ze deze plek bezoeken. Zelfs bij het nadenken over die plek, voelen mensen zich ermee verbonden. Dit onderbouwt de fysieke aantrekkingskracht die mensen voelen tot hun plek.

De onderzoekers ontdekten dat de band die mensen met plaatsen hebben, zich op verschillende manieren en op verschillende momenten in hun leven ontwikkelt. De redenen die ze hiervoor konden identificeren zijn: verbinding met de jaren waarin onze identiteit gevormd werd, de verbinding met anderen en plekken die we in het hier-en-nu ervaren. Dit toont aan dat verleden, heden en toekomst een rol spelen in de diepgewortelde verbinding die mensen ervaren met plekken. En deze drie dimensies van tijd vormen onze identiteit en structureren wie we als mens zijn.

Jongere mensen hebben het meeste kans dat hun speciale plek deel uitmaakt van hun identiteit. 67% van de bevroegden is akkoord met de stelling dat de plek hen heeft gevormd tot wie ze zijn. Het onderzoek geeft verder aan dat onze verbondenheid met plekken ons op vier levensgebieden kan ondersteunen: geestelijk welzijn, nostalgie, veiligheid en overleven.

Invloed op menselijk gedrag

Niet alleen kunnen plekken krachtige emotionele reacties opwekken die bijdragen aan ons psychologisch welbevinden. Deze plekken kunnen ook gedrag op gang brengen dat ertoe bijdraagt dat ook anderen deze weldaden kunnen ervaren. De ervaring van verbondenheid met plekken kan gedeeld worden met anderen. 75% van de respondenten in het onderzoek gaf aan dat zij graag hun liefde voor hun plek willen doorgeven aan en hun verbondenheid met de plek willen beleven met andere mensen die belangrijk zijn in hun leven.

Bij vele mensen toont de kracht van verbinding met plekken zich via een sterke wens en behoefte om deze plekken voor toekomstige generaties te beschermen. 61% van de mensen zegt dat ze proberen de plek te beschermen die hen dierbaar is. 92% zegt dat ze ervan ontdaan zouden zijn als hun plek zou verdwijnen. Dit gevoel is sterker wanneer het gaat over landelijke plekken (95%) dan in geval van stedelijke plekken (91%).

Communicatie tussen mens en plek

Identiteit van mensen – zo blijkt uit bovengenoemd onderzoek - wordt mee gevormd via hun relatie met de plek waar ze wonen of voorbijkomen. Mensen kunnen zich zowel verbonden voelen met de plek waar ze wonen, maar net zo goed met plekken die ze bezoeken of reeds (meerdere keren) bezocht hebben. We durven stellen dat de plek communiceert met mensen die er zich mee verbonden voelen.

Ook voor ons religieus erfgoed werkt dat zo. De kerk, de kapel of het klooster is op die manier een deel van wie wij (geworden) zijn. Dat geldt in eerste plaats voor haar bewoners (zusters, monniken, priesters,...) maar net zo goed voor de bewoners, bezoekers en voorbijgangers in de ruimere omgeving. Ook zij ervaren een relatie met de plek en de aanwezige gebouwen en domeinen, al dan niet bewust. Dat bewustzijn komt vaak plots en krachtig naar boven wanneer er iets fundamenteels verandert aan die plek.

Uit praktijk in het werken met lokale gemeenschappen rond nieuwe invullingen van religieuze gebouwen, leren we dat mensen vanuit die verbondenheid met plek ook een eigen visie hebben, waarvan ze willen dat die gehoord wordt in collectieve processen. Om dat mogelijk te maken, is het belangrijk gelegenheden te creëren waarin mensen op een veilige manier hun mening kunnen uiten en kunnen meedenken met elkaar.

Waarom bijzondere aandacht voor religieus patrimonium

Spiritualiteit en traditie binnen en buiten de muren

Zoals betekenisvolle plekken ankers zijn in de identiteit van mensen, zullen religieuze gebouwen en domeinen ankers zijn in de identiteit van de mensen die deze plekken bewonen, beschermen, beleven en bezoeken. Zusters, paters en monniken vormden een levende religieuze gemeenschap en bewoonden (en doen dat nog steeds) de plek. Priesters bouwden en beheerden kerken en nodigden er de dorps- of buurtgemeenschap uit hun religiositeit te beleven.

Ook buiten de muren van abdijen en kerken ervaren mensen een verbondenheid met die plekken. Kerken en kloosters zijn levende getuigen van geschiedenis van de gemeenschap, bakens van schoonheid in de stad of het landschap, plekken waar mensen belangrijke overgangen in het leven van zichzelf en geliefden hebben beleefd. Het zijn oneindige verzamelingen van overgeleverde verhalen en kennis. Bezoekers nemen er een geraaktheid, bewogenheid mee vandaan en die hen kan transformeren.

Die mensengemeenschappen binnen en buiten de muren hebben een relatie met die plekken. Het zijn ankerpunten van schoonheid, geschiedenis, oorspronkelijkheid, verhalen, herinneringen, actuele beleving van een omgeving en zelfs van identiteit. De commotie omtrent de herbesteding van een Gentse kerk tot winkel maakt dit duidelijk: de kerk is niet zomaar een gebouw waar om het even welke activiteit geaccepteerd wordt door de gemeenschap. Ook de publieke emotie en actie na de grote brand in de Notre Dame in Parijs getuigt van de verbondenheid van mensen met hun religieuze erfgoed. Dat die bewogenheid zich op vele plekken in de wereld voordoet, zegt veel over hoe de Notre Dame ook bezoekers van heinde en verre heeft geraakt.

Daarom is het belangrijk om in het denken over actuele bestemmingen van religieus patrimonium de stemmen van zowel binnen als buiten de muren mee te nemen. Van samen op zoek te gaan naar de ziel van de plek de verbondenheid van mensen met die plek, en die in de kern van het transitieproces te verankeren. Op die manier sluiten we aan bij 'spiritualiteit', het fundament waarop dit erfgoed is gebouwd.

Hedendaagse behoefte aan/beleving van spiritualiteit

Spiritualiteit is te omschrijven als de verbinding die een mens ervaart met het 'Al', het 'Ene', het mysterie. In de context van de religieuze gemeenschap is dit God. Verschillende religieuze gemeenschappen geven daar elk een unieke vorm aan in waarden en leefregels. Zij ervaren het als hun missie om deze spiritualiteit als erfenis door te geven, nadat hun mensengemeenschap ophoudt te bestaan op een bepaalde plek. Die missie houdt hen wakker in deze tijd waar hun spirituele relevantie door de samenleving niet meer vanzelfsprekend wordt gewaardeerd.

Ook buiten de muren leeft spiritualiteit bij de mensen. De behoefte aan spiritualiteit en de uitdrukkingvormen ervan nemen in de seculiere samenleving opnieuw toe. We zien mensen hun toevlucht nemen tot diverse spirituele tradities uit alle uithoeken van de wereld. Vaak ervaren mensen zich 'afgesneden' van de concrete wereld, en verlangt men ernaar de existentiële leegte te vullen met zingeving. Dat doet de mens – in een wereld die nadruk legt op theorie – door nog meer ideeën op te zoeken van filosofen en religies in een poging zin te kunnen geven aan het leven en ergens in te kunnen geloven. Nochtans, wie erin slaagt een innerlijke kwaliteit toe te kennen aan de dingen die hem of haar omringen, kan een spiritualiteit ervaren die verbonden is met de ervaring van 'in de wereld' zijn. In een communicatieve relatie met objecten, gebouwen en landschappen kunnen mensen de aanwezigheid van het 'Al' ervaren en een spirituele diepte toevoegen aan hun bestaan.

Wanneer we op zoek moeten naar nieuwe functies voor religieus patrimonium, kunnen we die diepmenselijke behoefte aan spiritualiteit niet negeren, precies omdat ze de bron is van het ontstaan en het de-tijd-doorstaan van dit religieuze erfgoed. We kunnen bovendien niet het diepe verlangen buiten beschouwing laten van religieuzen die zich geroepen en intens verantwoordelijk voelen om hun eeuwenlang ontwikkelde spiritualiteit door te geven aan wie na hen komt.

Aansluiting vinden bij oorspronkelijke betekenissen

Een inspirerend voorbeeld van een nieuwe rol voor religieus patrimonium vonden we bij het Collège des Bernardins in Parijs. Het oorspronkelijke gebouw van de 13de eeuwse abdij van de Cisterciënzers kreeg een nieuwe bestemming. Het initiatief kwam van Kardinaal Lustigier, die Bernard De Faydeau aanstelde als projectleider. De Faydeau, architect, getuigt van zijn langzaam wijzigende opvattingen en benadering, waarbij hij steeds intenser keek en luisterde wat de plek aan betekenissen bevatte en hoe die zich gaandeweg kenbaar maakten. Hij zette zich in om de oorspronkelijke betekenis weer te herstellen: de plek als ruimte waar door de eeuwen heen mensen samenkwamen om antwoorden te zoeken op maatschappelijke vragen. Dat is wat het Collège vandaag opnieuw doet, in ruimtes die een eigen taal spreken en de mens uitnodigen tot diepe reflectie op zijn rol als rentmeester van de aarde. Wat oorspronkelijk een bouw- of renovatiedossier bleek te zijn, werd een communicatief proces van ontdekken van de ziel van de plek, gevolgd door zorgvuldige ingrepen die de oorspronkelijke betekenis weer in het licht brengen.

Die oorspronkelijke betekenis op het spoor komen is een werk van zorg, geduld, verwondering en vragen stellen waarop we het antwoord niet meteen weten, vragen waarlangs de betekenis van de ruimten en de plek langzaam communicatief zichtbaar worden. Vragen zijn dan: wat willen we bereiken door dit patrimonium terug te geven aan de gemeenschap? Wat willen we ermee doen? Welke vragen stellen we hiermee aan de gemeenschap?

Foto: college des bernardins - ANTON

Religieus patrimonium benaderen als moreel eigendom van een florerende gemeenschap

Foto: VISIT Sint-Truiden - Sint-Truiden by lights

Noodgedwongen moeten we op zoek naar een bijdrage die het religieuze patrimonium vandaag kan leveren aan onze plekken, gemeenschappen en bezoekers. De oorspronkelijke functies verdampen en de kosten voor de loutere instandhouding zijn niet te dragen wanneer er onvoldoende maatschappelijke meerwaarde is.

De functie en het gebruik van ons religieus patrimonium zal dus veranderen, of we dat nu willen of niet. Welke (nieuwe) neven- of herbestemmingen we kunnen zoeken en creëren, hangt af van de uitdagingen die de toekomst stelt aan de gemeenschap die verbonden is het dat patrimonium: bewoners, gebruikers, beheerders, bezoekers, omwonenden. We spreken hier over een gemeenschap die gevormd wordt door alle betrokkenen die mee die gemeenschap maken: bewoners (in en om), bezoekers en ondernemers of mensen met baanbrekende ideeën. Een florerende gemeenschap is sterk verbonden met de plek die men deelt, waar mensen samenwerken, bezoekers kunnen thuishoeren en bewoners hun liefde voor de plek koesteren en doorgeven. Waar mensen en organisaties zich verbonden voelen met hun plek en met elkaar, kan de gemeenschap bloeien. Van zo'n gemeenschap mogen we verwachten dat zij ook het religieus patrimonium – als medebepaler van de identiteit van de gemeenschap en betrokken mensen – zullen omarmen.

Het religieus patrimonium – de kerk, kapel, klooster, abdij - kan bijdragen aan bloeiende gemeenschappen en aan gastvrijheid voor bezoekers. Het kunnen plekken blijven of opnieuw worden waar mensen floreren. Waar er een voortdurende communicatief proces is van mens tot plek, in een lemniscaat-beweging die voortdurend elke partner in de communicatie verrijkt.

Daarvoor hebben we onze gedachtegang te veranderen: een religieuze plek die zijn eeuwenoude functie verliest is geen 'probleem dat moet opgelost worden'. Het is een kans om de essentie van die plek te ontdekken en mee te nemen naar morgen. De vraag stellen in de richting van wensen en verlangens – in plaats van in de richting van problemen die een oplossing vragen – zet de proces in gang. Het is een kans om de oerbron van de plek te verbinden met de bronnen van de bewoners en de gemeenschap. Het is bovendien een kans om dit belangrijk deel van onze identiteit als Vlaanderen te bewaren en open te stellen, of open te houden, voor wie in ons land op bezoek komt.

Dringend, maar niet overhaast tewerk gaan

Het voelt als 'dringend' werk, want de erfenis mag niet vervallen en verloren gaan. De urgentie ervan mag evenwel geen reden worden voor snelle beslissingen zonder de bezieling – de grondstroom - van de plek en de gemeenschap mee te nemen naar morgen: omdat dan sowieso verwoest wordt wat we willen koesteren.

Dus door een klooster of kerk snel en voor de hand liggend te herbestemmen, sluit je de bron af en droogt de rivier op. Zelfs wanneer die herbestemming nog lijkt aan te haken bij wat er ooit was en wat vandaag behoeften van een samenleving zijn. Een bibliotheek, gemeenschapsruimte, cultuurcentrum, een hotel of seminarieruimte kan een (voor de hand liggend) antwoord zijn, maar is dat niet per definitie en zeker niet wanneer de ziel onderweg verloren raakte. De onderliggende kwaliteiten en bezieling maken er deel van uit, net als de gedragenheid in de gemeenschap. Het is wezenlijk om die bronnen mee te nemen in alle keuzes en strategie over nieuwe bestemmingen.

Moreel eigenaarschap in de gemeenschap

Bovendien is het wezenlijk om het eigenaarschap van de kans en het verlangen te delen met iedereen die zich betrokken voelt of daartoe uitgenodigd kan worden, precies omdat plek en identiteit van mensen en gemeenschappen verstrengeld zijn. Elke vraag tot een nieuwe of aanvullende bestemming is een bijzondere gelegenheid om de identiteit van mensen, de sociale structuur en de gemeenschap rond een plek te verrijken en versterken. Bezieling voor de plek, gedeeld in een gemeenschap, wordt kracht om de plek in te bedden in het leven op en om die plek.

Waar mensen samen een gemeenschap vormen om verantwoordelijkheid op te nemen voor hun plekken en het gemeenschapsleven dat er in en om floreert, ontstaat een verbondenheid die de drager is van passende sporen naar de toekomst: zowel van de sociale structuur als het patrimonium.

De UNESCO beveelt aan dat overheden en organisaties, lokale en nationale erfgoedorganisaties strategische plannen ontwikkelen op de langere termijn die ervoor moeten zorgen dat de ziel van plekken niet wordt aangetast. Ze benadrukt ook dat bewoners en lokale overheden bewust moeten worden gemaakt van (het behoud van) de ziel van plekken, zodat zij – en wij allemaal – beter voorbereid zijn op de bedreigingen in een snel veranderende wereld die ook onze waardevolle plekken en erfgoed kan aantasten.

Foto: The STAM (Ghent city museum) offers sign language guided tours and assistive devices for deaf visitors - Beeldbank Toerisme Vlaanderen

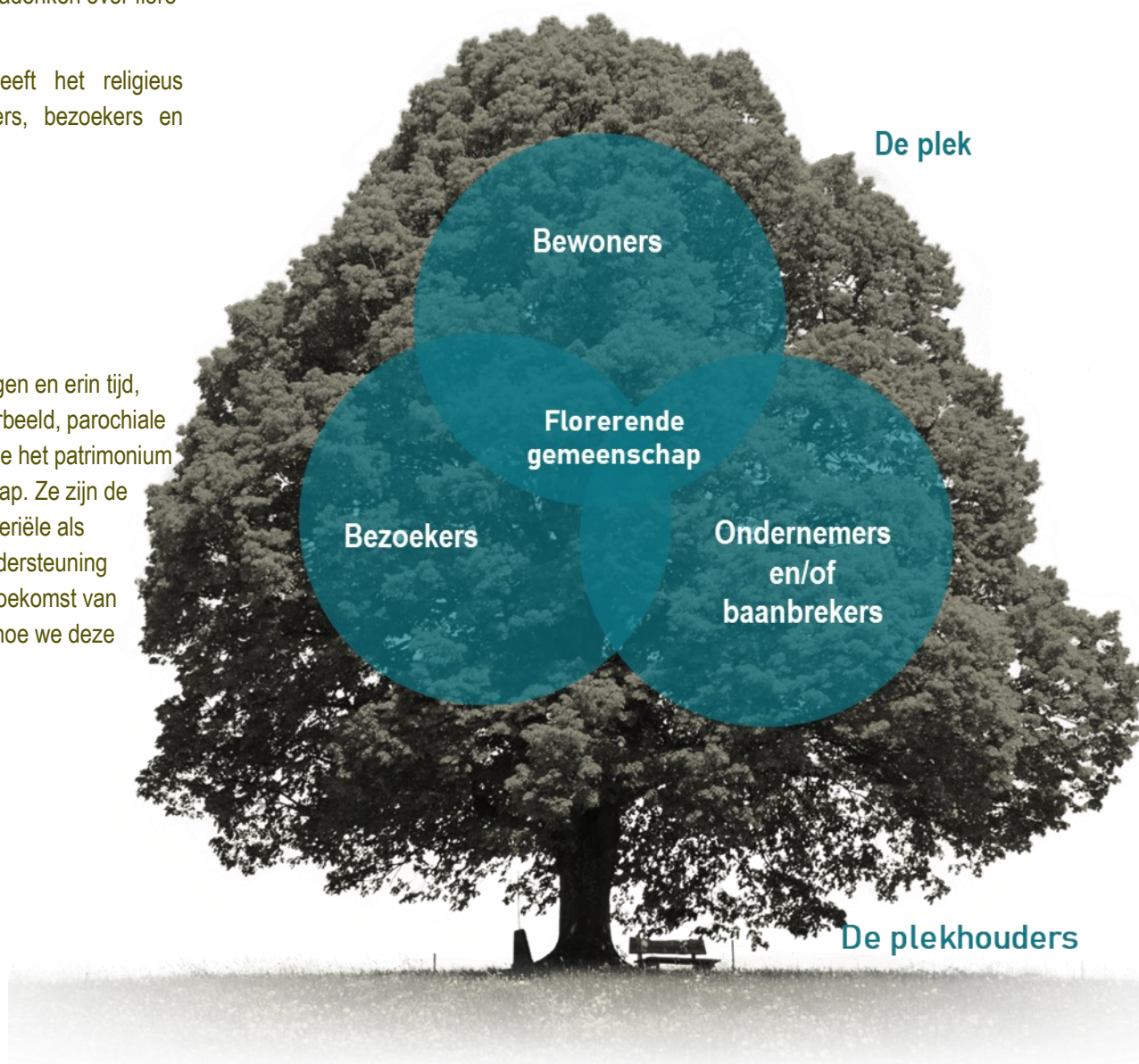
Onder de spreekwoordelijke linde

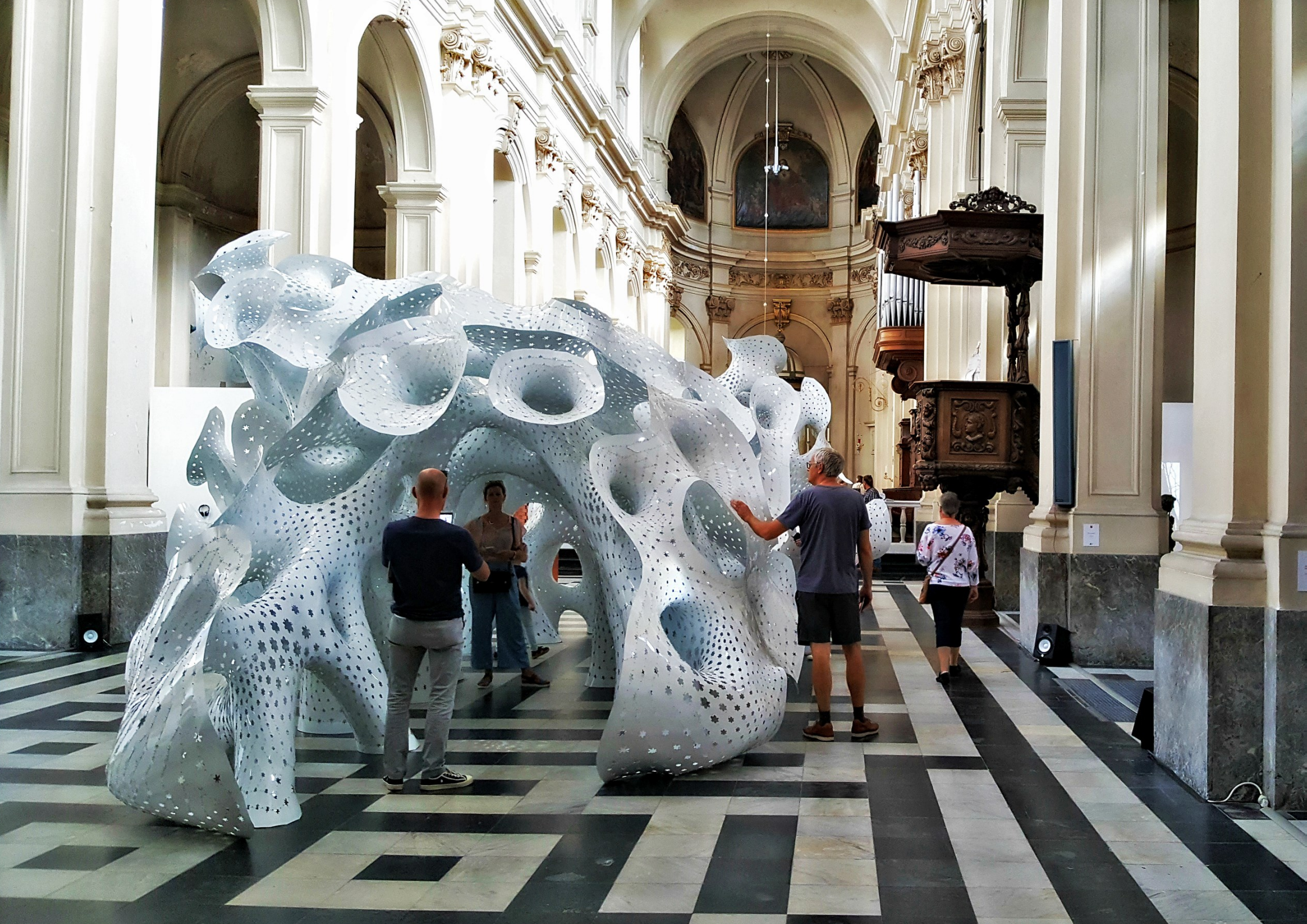
We gebruiken hierbij graag het beeld dat Toerisme Vlaanderen koos om – in het kader van haar innovatietraject Reizen naar Morgen - samen te kunnen nadenken over floreerende gemeenschappen.

Om haar rol in de gemeenschap te kunnen vervullen, heeft het religieus patrimonium verbindingen nodig met haar omgeving: bewoners, bezoekers en ondernemers. Daarin spelen 'plekhouders' een belangrijke rol.

Plekhouders onder de linde

Plekhouders zijn mensen die houden van de plek, er zorg voor dragen en erin tijd, geld of andere middelen investeren. Zoals onze kerkfabrieken voorbeeld, parochiale teams, verenigingen, de overheid en de religieuze gemeenschap die het patrimonium bewoont en beheert. Zij zetten zich in voor hun plek en gemeenschap. Ze zijn de houders van plek en ziel van plek. 'Bewaarders' dus van zowel materiële als immateriële aspecten van de plek. Ze verdienen aanmoediging, ondersteuning en ruimte om te experimenteren op hun ontdekkingstocht naar de toekomst van hun religieus patrimonium. Verder in dit document staan we stil bij hoe we deze ondersteuning kunnen vormgeven.

We staan voor een paradigmashift

Met een materialistische, dualistische filosofie zullen we er in het complexe vraagstuk van de toekomst van ons religieus erfgoed alleen niet komen. Precies die benadering doet immers elke rem op consumentisme en ontwikkeling ('development') wegvallen, omdat we alles wat niet menselijk is, als een 'ding' mogen beheersen, consumeren en uitbaten. In zo'n filosofie zijn alle plekken inwisselbaar en kunnen ze omgezet worden in eigendom, verhandeld worden en naar menselijk goeddunken bestemd en herbestemd worden. En net dat, zo argumenteerden we al, is geen houdbaar uitgangspunt in onze benadering van het religieus patrimonium in Vlaanderen. Niet voor de bewoners ervan, noch voor de omwonenden, nog voor bezoekers die de authenticiteit van de plek willen 'ontmoeten'.

De plek: van object naar subject

Waar we in het dualistische uitgangspunt onze toevlucht nemen tot 'theoretiseren', zullen we in de transitie van het religieuze patrimonium van strategie moeten veranderen, omdat denken en theorievorming tekort doet aan het zielsaspect van dat patrimonium en de plekken die erdoor gevormd zijn. Net zoals een mens niet kan gekend worden door over zijn verschijning en werking van het geheel en onderdelen na te denken, kan een plek ook niet begrepen worden door enkel zijn uiterlijkheid, werking en onderdelen te verklaren. Een strategie die hier wel past is die van de ontmoeting van subject (mens) tot subject (plek). Enkel in die ontmoeting, en het openstaan voor wat in die ontmoeting over en weer stroomt aan ervaringen en betekenissen, kan de ziel van een plek ervaren worden, die altijd zal verborgen blijven voor wie een plek als materie benadert.

Filosoof Frey Matthews geeft aan – wat door het onderzoek van de National Trust bevestigd lijkt te worden – dat mensen een subject-subject relatie kunnen aangaan met de omgeving waar ze verblijven. Daarmee bedoelt ze dat wij mensen (die geen object maar subject zijn) ons kunnen verhouden tot onze omgeving als een levend geheel dat eveneens niet enkel object, maar ook subject is.

Dat is belangrijk in ons denken over de transitie van het religieus patrimonium. We kunnen er met enige zekerheid vanuit gaan dat die ervaring van de levende plek behoort tot de kern van het wezen van religieuzen die eeuwenlang de liefde voor de plek aan elkaar doorgaven. We kunnen dit net zo goed veronderstellen bij mensen voor wie de kerk, kapel, klooster of abdij behoort tot hun landschap en gemeenschap.

Het is onze wens om die intersubjectieve relatie van mensen met plekken mee te nemen in ons denken over transitie van religieus patrimonium. Om de ziel van de plek, die in een enorme verscheidenheid ervaren wordt door mensen die erop betrokken zijn, tot uitdrukking te helpen komen in de bezieling van de ermee verbonden mensen en gemeenschappen. We kunnen het vergelijken met spirituele bronnen, die stroompjes worden waarin mensen betekenis geven aan hun relatie met de plek en hun spiritualiteit. Wanneer we die bronnen negeren, ontdoen we de plek van haar innerlijkheid, de stroom droogt op, de ziel wordt verwoest.

Van ontwikkeling naar transitie

Een nieuwe toekomst voor deze plekken ontstaat dus niet door zomaar vanaf de tekentafel nieuwe ideeën en plannen te ontwikkelen. Al te makkelijk leidt een (te snelle) technische invalshoek – hoe goed ook bedoeld – tot de verwoesting van de ziel van de plek. En dat mag nooit het resultaat van herbestemming zijn.

Eerder dan van ‘ontwikkelen’, spreken we van transitie: een overgang maken, een overgangsproces begeleiden. Transitie, als een trage, aandachtige, communicatieve en liefdevolle overgang van wat was naar wat kan worden, vertrekt bij de relaties met de uiterlijkheid én innerlijkheid van de plek, de spiritualiteit en de identiteit die mensen ervaren in hun verhouding tot de plek.

Maar hoe kunnen we ontsnappen aan het subject-object materialisme dat ons denken domineert? Denken, theorievorming en taal geven alleen lijkt ontoereikend. We hebben praktijken nodig, handelend aanwezig zijn. Praktijken die ons weghalen bij die positie van ‘kijken naar’ en interpreteren via het intellect, naar het deelnemen in de omgeving en daarin de diepte van ervaring ontdekken, de wederkerigheid, de samenhang, de verbondenheid met alles (Matthews). Die praktijken zullen manieren van handelen zijn die ontstaan vanuit aandacht, geboren uit engagement van mens tot de levende plek en alle dingen die er deel van uitmaken. In het aangaan van die relaties met een gebouw, zijn geschiedenis, de verhalen, de mensen, de kamers, uithoekjes van het terrein, bomen en planten, de wind die ergens altijd bijzonder waait, een plek die een bijzondere kracht lijkt uit te stralen.

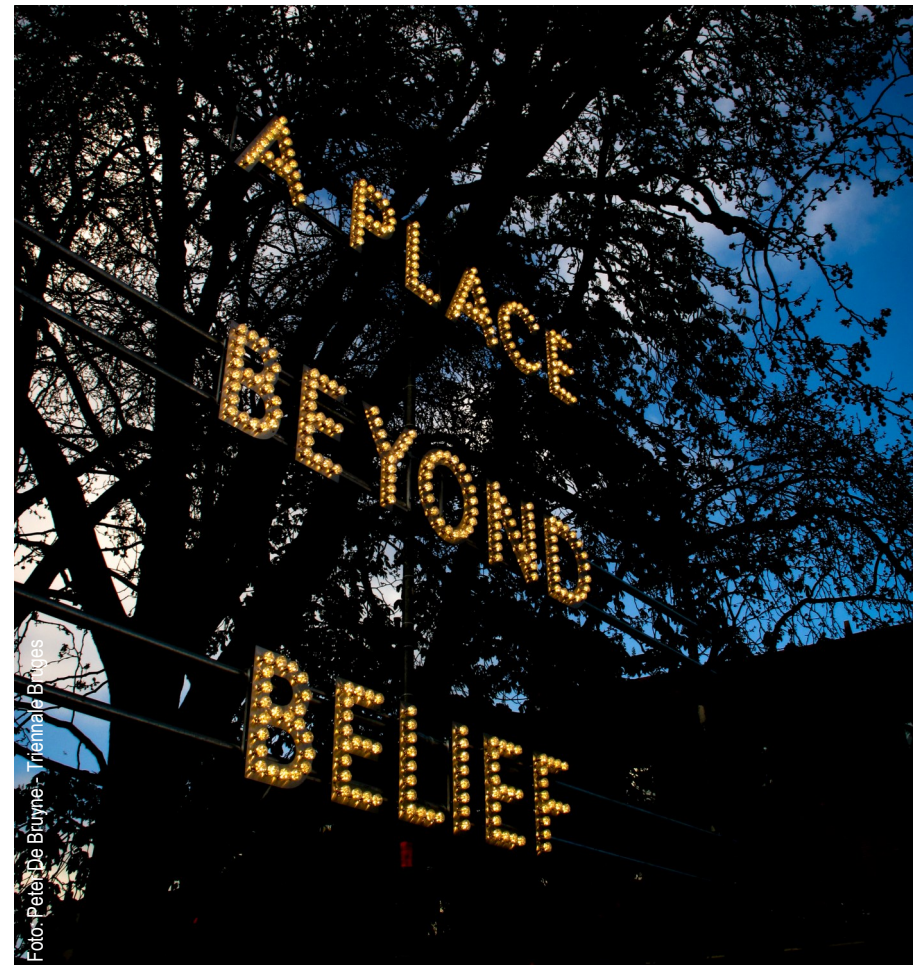
In die aandachtige, wederkerige relaties – dat communicatieve proces waarin alles wat in die plek meesprekt en ervaren wordt - ontstaat bezieling. Daar ontstaan antwoorden op wat de plek ons zegt, wat die met ons doet, wat haar bron en grondstroom is, en uiteindelijk welke nieuwe activiteiten ze wil uitnodigen die die grondstroom aanraken.

Die ‘antwoorden’ kunnen mensen in gesprek brengen met elkaar in conversaties, experimenten of via kunst.

Dit is geen ‘theoria’, maar ‘strategia’: niet in eerste plaats het ‘in kaart brengen en er een theorie over vormen’, maar de kunst van het begeleiden van krachten die samenhangen.

Dat is een andere oriëntatie van hoe we met het religieuze patrimonium willen omgaan, een proces waarin multidisciplinair wordt gewerkt via een multi-actoren benadering.

We richten ons op concrete invloeden door ons erin onder te dompelen. Vanuit die ervaring reageren we volgens wat nodig is en ontdekken we hoe we de behoeften van wie en wat eraan participeert kunnen samenbrengen, eerder dan energie te steken in het opleggen van onze wil, bedacht door het theoretiserende intellect.

Strategie voor de paradigmashift

De paradigmashift mag duidelijk zijn. De toekomst van ons religieus erfgoed zal niet gebaat zijn bij snelle oplossingen die het erfgoed als object benaderen, erover theoretiseren, ontwikkelingen laten bedenken door deskundigen en uitvoeren. De toekomst van het religieus erfgoed ontstaat via communicatie tussen mensen en plekken, en tussen alle betrokkenen die de plek als deel van hun (florerende) gemeenschap en ieders identiteit ervaren.

Vertrekpunt

We beseffen dat de transitie van het religieus patrimonium in Vlaanderen een van de grootste uitdagingen op vlak van erfgoed betekent vandaag. Niet alleen omdat de vraag hoog en de dringendheid reëel is, maar ook omdat elke her- of nevenbestemming raakt aan identiteitsbeleving van mensen in relatie tot de plekken die ze maken en bewonen.

In de shift die we samen maken is het absolute vertrekpunt dat de ziel van plek en mensen in onderlinge communicatie geraakt wordt en tot stand komt. We voelen ons gestimuleerd door de aanmoediging van UNESCO en de inzichten uit het belangrijke onderzoek van de National Trust in het Verenigd Koninkrijk.

De kernvraag waarrond de strategie cirkelt is: Hoe kan deze kerk, kapel, abdij en dit klooster (opnieuw) van grote betekenis zijn voor de gemeenschap?

Foto: Toerisme Tongeren - Basiliek Tongeren

Principes

UNESCO zegt: 'gezien het feit dat gemeenschappen over het algemeen het best de ziel van de plek begrijpen en handhaven, zijn zij het best toegerust om de plek te beschermen. Zij moeten daarom nauw betrokken bij alle inspanningen om de ziel van de plek te behouden en door te geven. Niet-formele hulpmiddelen (verhalen, rituelen, performances, ervaringen, traditionele praktijken,...) en formele hulpmiddelen (educatieve programma's, digitale databanken, websites, pedagogische hulpmiddelen, multimedia presentaties etc.) moeten worden aangemoedigd, omdat ze niet alleen het behoud van de ziel van plekken garanderen, maar – nog belangrijker – omdat ze de duurzame en sociale ontwikkeling van de gemeenschap handhaven.' We schuiven vijf principes naar voor, als richtsnoeren voor onze keuzes in ons handelen.

1 | Multi-actorschap: We willen iedereen die betrokken is, ook daadwerkelijk uitnodigen om de weg naar morgen mee te bewandelen. Die 'iedereen' zijn bewoners van de plek, plekhouders en mensen wiens identiteit verbonden is met de plek. Het zijn ook alle 'dingen', die in relatie staan met die plek.

2 | Multi-deskundigheid: We willen mensen zien als deskundig in hun leefwereld en verbonden met hun omgeving. De plek vormt daar een onderdeel van. Externe deskundigheid is ook belangrijk – vooral op momenten van concrete planning van projecten – maar staat ten dienste van wat in de gemeenschap wil ontstaan.

3 | Strategia: We willen ervaringsruimtes creëren waarin mensen die communicatieve ontmoeting met de plek kunnen beleven en uitdrukken in taal of kunst.

4 | Relationeel: We willen mensen (van binnen en buiten de muren van de plek) de kans geven een gemeenschapsleven te ervaren waarin ze hun wederzijdse relatie met de plek kunnen verbinden met elkaar en met een gedeelde toekomst.

5 | Poëtisch-heliotropisch: Vanuit een aantrekkelijk, levendig en generatief beeld van wat de plek betekent vandaag en kan gaan betekenen in de toekomst, kan de gemeenschap mee verantwoordelijkheid opnemen voor de transitie van de plek.

Kenmerken van praktijken die werken

Verandering kan maar ontstaan waar zorgen en angst plaats maken voor verbeelding en creativiteit. Angst ontstaat wanneer mensen vermoeden dat ze dierbare dingen zullen verliezen. Een hoopvolle benadering, die wortelt in wat mensen ervaren dat van waarde is en wat wél goed werkt, biedt hen een basis van vertrouwen om stappen te zetten in het onbekende. Verbeelding neemt toe wanneer mensen kunnen ervaringen kunnen opdoen met alternatieven. Daar komt het belang van experimenteren om de hoek. En altijd is belangrijk dat mensen – vooraleer we hen meenemen op weg naar de toekomst – zich verbonden voelen met elkaar en met een gedeelde hoop.

Om dat waar te kunnen maken, moeten we mensen op totaal nieuwe manieren uitnodigen om hun relatie met plek te beleven en tot uitdrukking te brengen. We willen mensen inspireren om in een communicatieve relatie stappen met wat wij 'dingen' noemen, de plek. Dat proces is een traject van ontmoetingen in de gemeenschap: van kleine groepjes en grote groepen, die stap voor stap elkaar leren kennen en waarderen en ontdekken welke relatie met plek hen raakt, wat hen bindt, welke hoop ze delen. De centrale vraag in die gemeenschap is: wat zijn wij samen, wat creëren wij samen, tot welke toewijding zijn wij bereid? Welke verantwoordelijkheid nemen wij op in onze bijdrage aan de wereld?

Daarom zijn kenmerken van praktijken die werken onder meer deze:

1 | **Narratief:** die mensen de gelegenheid heeft om te vertellen over hun relatie met de plek die hen dierbaar is. Bovendien ontstaat in deze activiteit van vertellen en luisteren naar elkaars ervaring gedeelde betekenis. We vertellen als het ware 'onze gedeelde plekken tot leven'.

2 | **Waarderend:** die mensen uitnodigt om stil te staan bij wat nu al goed is, waar de sterkten van hun plek zitten en hoe vanuit die sterkten van de plek en de gemeenschap naar het nieuwe kan worden geëvolueerd. De waardering voor het religieus erfgoed die vandaag leeft bij religieuzen, parochiale teams, bewoners willen we erkennen, laten groeien en doorgeven. We vertrekken vanuit een wensbeeld en niet vanuit een probleemstelling. Vanuit dromen van mensen. We vragen ons af 'wat als deze sterkten nog meer worden uitgespeeld?' De 'hoe' vraag en de 'hoeveel moet dat kosten' vraag bewaren we voor later.

3 | **Taalsensitief:** de woorden die we gebruiken, zetten cognitieve en emotionele processen bij mensen aan de gang. Praten over 'her-bestemming' roept op dat iets verdwijnt en opnieuw bedacht wordt bijvoorbeeld. Dat zorgt ervoor dat mensen hun haken in het zand zetten, omdat ze willen beschermen waarvan ze houden. We dienen de taal van de plek en de mensen te spreken, en dat kan alleen als we hen zorgzaam nieuwsgierig beluisteren.

4 | **Respect voor traditie:** heel vaak zit traditie geworteld bij onze Vlaamse religieuzen en gelovigen die nog gebruik maken van het religieus patrimonium. Hun levenswijze verwijst naar tradities die vaak eeuwen teruggaan. Dat moeten we respecteren en meenemen in stappen naar de toekomst.

5 | **Experimenteel:** nieuwe ideeën moeten niet per sé en meteen juist zijn. Ideeën moeten kansen krijgen om ervaren te worden. Dat is de functie van experimenten: ideeën (tijdelijk en in prototypes) omzetten in de praktijk, zodat een nieuwe praktijk kan worden ervaren, geëvalueerd, bijgestuurd of verlaten kan worden.

6 | **Duurzaam:** De waarde van wat we realiseren, moet de tijd doorstaan en volgende generaties bereiken en inspireren. Zowel sociale, financiële, technisch-architecturale en spirituele duurzaamheid zijn hierin belangrijke aspecten.

Foto: Michael Depestele Watou - Kunsterfestival - Kerk - 'Leap of Faith' door Joseph Klibansky

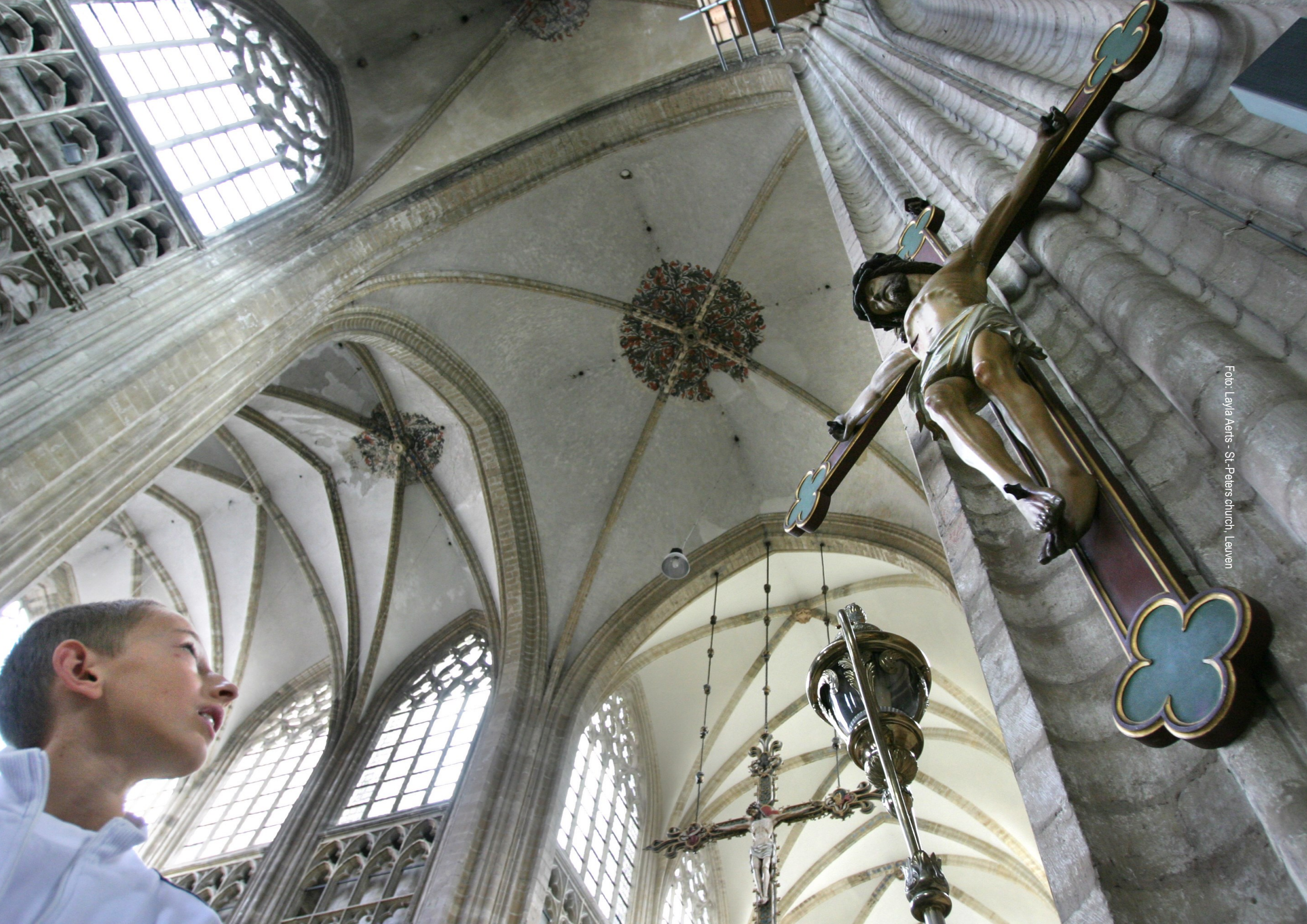

Foto: Layla Aerts - St.-Pieters church, Leuven

De paradigmashift maken: van autoritaire sturing naar co-creatief samenwerken

De UNESCO zegt dat de ziel van een plek in wezen door mensen wordt overgedragen, en dat die overdracht een belangrijk deel is van het behoud van onze plekken. Daarom vraagt de wereld erfgoed organisatie om interactieve communicatie met en deelname van betrokken gemeenschap te waarborgen in het denken over de toekomst van onze plekken. Die communicatie en participatie kan de ziel van plekken het best waarborgen en ontwikkelen. 'Communicatie is het beste hulpmiddel om de ziel van de plek levend te houden', lezen we in het rapport van UNESCO.

Dit spoort mooi samen met één van de ontdekkingen uit het onderzoek van de National Trust, waaruit blijkt dat mensen verlangen om hun verbinding met plek te delen met anderen (79%). De plaats heeft zo'n impact op hun leven dat ze willen dat anderen die ervaring ook kunnen beleven, omdat het een plek is waar ze trots op zijn. Bovendien geven mensen in datzelfde onderzoek ook aan dat de verwoesting van hun dierbare plek hen erg diep zou kwetsen.

We kunnen in mogelijke benaderingen drie houdingen onderscheiden: een autoritaire, participatieve of co-creatieve benadering.

Foto: Bram Markey - Kapittel - Kapitteldag Sint-Henricuskerk Torhout

De **autoritaire benadering** kennen we het best. Hier bepaalt de eigenaar de toekomst, en worden keuzes gemaakt vanuit waarnemingen in en ideeën over wat mogelijk, lucratief of noodzakelijk is vanuit de context. De gemeenschap is geen betrokken partij, maar wordt in het beste geval geïnformeerd over besluiten en plannen. Soms is deze aanpak nodig, en de rol van bijvoorbeeld erfgoedbescherming is hierin nodig. Een autoritaire benadering gaat echter voorbij aan de ziel van de plek en de mensen die mee de rol van plek- en spirithouder opnemen.

De **participatieve benadering** zet een stap dichterbij naar de gemeenschap van betrokkenen. Er zal geluisterd worden naar visies en meningen van mensen die zich betrokken voelen. Uiteindelijk neemt de opdrachthouder (eigenaar) zelf de beslissingen, op basis van deze extra informatie uit de context. De betrokkenen worden hier gezien als gebruikers, nog niet als mee-makers van de plek.

In een **co-creatieve benadering** wordt het morele eigenaarschap gedeeld tussen eigenaar en betrokken gemeenschap. Mogelijkheden worden ontdekt en beslissingen genomen op basis van inzichten en toekomstbeelden die ontstaan in samenwerking met alle betrokkenen. In deze benadering zien we betrokken mensen als bronnen die mee betekenis geven aan de plek, houders van verhalen over de plek, gebruikers van de plek en creatieve partners in het wordingsproces van de plek. Er zal op de mensen in de gemeenschap een beroep worden gedaan om de ziel van de plek mee te beschermen en het toekomstbeeld mee waar te maken.

Het mag, gezien al het voorgaande, duidelijk zijn dat bij het zoeken naar een nieuwe toekomst van religieus patrimonium, de nadruk dient te liggen op een co-creatieve benadering, zonder evenwel de participatieve en autoritaire benadering links te laten liggen. De uitdaging is om bij elk particulier vraagstuk opnieuw de overweging te maken: waar willen we naartoe? Wie is betrokken en vanuit welk moreel of bezielde eigenaarschap? En hoe brengen we alle potentie samen om een gedragen en gewenste toekomst voor het patrimonium te ontwerpen?

Aan de slag met de toekomst voor Religieus patrimonium

Om draagkracht te creëren voor de toekomst van ons religieus patrimonium, moet er eerst draagkracht zijn over hoe we aan de slag gaan met ons religieus patrimonium. Het gaat hier over de vele vrijwilligers uit de kerkfabrieken, parochianen uit de gemeenschappen van gelovigen, religieuzen uit congregaties of ordes en de (lokale) overheid.

Vanuit de bisschoppen werden reeds kaders aangereikt om aan de slag te gaan en stimuleert men de samenleving om vanuit participatie te zoeken naar keuzes voor het patrimonium.

Ook de overheid kan hier nog meer dan vandaag keuzes in maken. We lezen in het meerjarenplan van veel steden en gemeenten acties om aan de slag te gaan met het publiek religieus patrimonium. Ook merken we in het regeerakkoord 2020-2024 veel initiatieven en intenties om vanuit diverse beleidsdomein aan de slag te gaan rond de toekomst van ons belangrijke religieuze patrimonium, als één van de grootste uitdagingen in erfgoed. Zowel vanuit binnenlands bestuur, toerisme, onroerend erfgoed en cultuur zien we die aandacht terugkomen.

Bij het nadenken over een toekomst van publiek religieus patrimonium (kerken, sommige kapellen,...) zal het initiatief uitgaan van kerkfabriek, overheid, Bisdom, centraal kerkbestuur. Bij privaat religieus patrimonium ligt het initiatief bij de eigenaar, beheerder, foundation, congregatie en orde.

De Vlaamse overheid dient ervoor te kiezen om mogelijkheden te scheppen om participatieve en co-creatieve processen te faciliteren in lokale gemeenschappen. Belangrijk hierbij is concrete hefboomen te creëren en goede voorbeelden uit te lichten die initiatiefnemers kunnen inspireren en aanmoedigen.

Lokale en religieuze gemeenschappen moeten kansen krijgen en actief uitgenodigd worden om mee te denken over een toekomstbeeld voor hun religieus patrimonium.

- Het maken van een toekomstbeeld start bij het luisteren wat de ziel van de plek is bij de gemeenschap die rond of in het patrimonium woont. Het toekomstbeeld kan zorgen voor visie en grotere strategische keuzes.
- Het start bij luisteren naar de gemeenschap om vervolgens aan de slag te gaan in een traject, waar experimenteren en mislukken mag binnen een integer klimaat. Waar we mogen onderzoeken wat werkt en wat duurzaam is.
- Het creëren van een veilig klimaat start bij het delen van inspirerende voorbeelden van realisaties en vooral de participatie- en co-creatieve projecten die hiervoor zijn opgezet. We moeten tonen wat mogelijk is en de verbeelding prikkelen van de gemeenschap om participeren en experimenteren aan te moedigen.
- Een traject, dat altijd maatwerk is, kan bakens uitzetten waar we naast de mensen uit de gemeenschap ook deskundigen vanuit hun specifieke expertise of focus betrekken bij een traject.
- Dit alles kan pas mogelijk worden gemaakt als alle partners worden gemobiliseerd: zowel partners die economisch en technisch kunnen investeren in her- of nevenbestemming-, medegebruik-, valorisatieprojecten, partners die deskundig zijn in het faciliteren van de participatie- en co-creatietrajecten en vooral alle leden van de gemeenschap voor wie het betreffende religieus patrimonium een baken is van verbinding, betekenis en bezieling.

Foto: Philip Mostmans/kerk van Alden Biesen

Met welk religieus patrimonium voel jij je verbonden? Voor mij is dit kerk van Alden Biesen in Bilzen.

Griet Bouwen

